

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

Rendek és régiók.

A szerzetesi liturgiák
rövid története¹

1. *Független apátságok, bencés
és ágostonos kongregációk*

A nyugati szerzetesség és a liturgia kapcsolatát három főbb korszakra oszthatjuk, s e korszakok három jellegzetes magatartásnak felelnek meg.

Az első korszak a 12. századig tart.² Ekkor a szerzetesi élet meglehetősen független monostorokban zajlik, szerzetesrendekről a mai értelemben nem beszélhetünk.³ Lelkisége, életmódja, szabályzata, szo-

¹ Nagy köszönet illeti Stamler Ábelt a szerzetességgel kapcsolatos szakirodalom földolgozásáért és a jegyzetapparátus összeállításában nyújtott segítségéért.

² A 12. századi folyamatokhoz elsősorban a szerzetesség változásainak szempontjából lásd GILES CONSTABLE: *The Reformation of the Twelfth Century*, Cambridge UP, Cambridge – New York, 2002.

³ A középkori nyugati szerzetesség történetéhez általános bevezetőként – a teljesség igénye nélkül – az alábbi könyveket ajánljuk: GERT MELVILLE: *Die Welt der Mittelalterlichen Klöster. Geschichte und Lebensformen*, C. H. Beck, München, 2012; CLIFFORD HUGH LAWRENCE: *Medieval Monasticism. Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, Routledge, London – New York, 2015. Magyarul jellemzően egy monumentális, albumként forgatható kötet hozza a legrészletesebb, mégis legáttekinthetőbb bevezetést, alcímével ellentétben elsősorban a középkorra koncentrálv:

kásrendje egy-egy apátságnak vagy perjelségnek van. Maguk a szerzetesek is helyhez kötöttek: a *stabilitas loci*, az adott háznak való, életre szóló elkötelezettség a monaszticizmus magától értetődő vonása. Ez azt is jelenti, hogy a fogadalomtételtől kezdve sem a közösségben, sem annak egyes tagjaiban nem merül föl liturgikus konfliktus. Senkinek nem kell ugyanazon renden belül egy másik monostor szokásaihoz igazodnia, és a helyi hagyomány pontos, írásos rögzítésére sincs szükség, hiszen azt egyik nemzedék a másiknak természetes módon, a gyakorlatban adja tovább. Nem jelent kihívást az egyházmegyés környezet sem, hiszen a monostorok a lakott területektől távol állnak, lakóik pedig elzárt életet élnek.⁴

A hagyományos monaszticizmus annyira távol tartja magát a világtól, hogy házai a városok falain kívül épülnek, ők maguk pedig elzárkóznak a lelkipásztori tevékenység minden formájától. Ezért nincs a szerzetesi templomokban keresztkút, és a hagyományos fegyelem szerint ezért nem celebrálhatnak a szerzetesek házasságkötést vagy lehetnek keresztszülők.⁵ A be-

KRISTINA KRÜGER: *Szerzetesrendek, kolostorok. A keresztény művészet és kultúra 2000 éve*, Vince Kiadó, Budapest, 2008. (ford. Körber Ágnes)

⁴ A monasztikus szerzetesség történetéről nemrégiben jelent meg az alábbi átfogó kézikönyv: Alison I. Beach – Isabelle Cochelin (eds.): *The Cambridge History of Medieval Monasticism in the Latin West I–II*. Cambridge UP, Cambridge – New York, 2020.

⁵ Vö. például az 1614-től több mint 450 át érvényes *Rituale Romanum* keresztelési ordójának keresztszülőkről szóló, utolsó szakaszával: „Praeterea ad hoc etiam admitti non debent monachi vel sanctimoniales, neque alii cuiusvis ordinis regulares, a saeculo segregati.” Lásd továbbá *Codex Iuris Canonici* (1917) Can. 766, 4° „In nulla religione sit novicius vel professus, nisi necessitas urgeat, et expressa habeatur venia superioris saltem localis.”

tegséghez kötődő szentségeket és a gyászszertartásokat is csak saját közösségükön belül végzik. Jóllehet számos apátságot királyok vagy előkelő világi családok temetkezési helyeként alapítottak, a kegyurakkal kapcsolatos szentségek, szentelmények kiszolgáltatása vagy ritka kivételt képezett, vagy a területileg illetékes világi egyház feladata volt; a szerzetesi közösség csak a helyszínt biztosította.⁶

Az egyetlen liturgikus krízis, amelybe a szerzetes kerül, maga a belépés. Ilyenkor kénytelen korábbi életének megszokásait föladni és hozzászokni egy új liturgikus rendhez, de ez párhuzamos azzal, hogy új nevet és öltözetet kap; meghal a világnak, hogy egy új társadalom részeként Krisztusnak éljen. A gyakorlatban ez a törés is kisebb lehetett, mint amilyennek ma érezzük. Már Szent Benedek Regulája kitér a monostorban nevelkedő fiatalokra,⁷ és valóban: a szerze-

⁶ Kétségtelen, hogy a dinasztiák szívesen temetkeztek vagy tartották családi szertartásaikat általuk alapított vagy támogatott monostorokban, amint erre példa Franciaországban Saint-Denis, Angliában a Westminster vagy Magyarországon pl. Tihany. A téma a történeti források liturgikus adatainak földolgozását igényli, de úgy sejtjük, hogy ilyenkor magát a temetést, keresztelőt vagy esküvőt nem a helyi apát, hanem az illetékes püspök celebrálta. VII. Henrik angol király gyászszertartását pl. Fisher János rochesteri püspök vezette a Westminster apátságban, vö. ANNA M. DUCH: *The Royal Funerary and Burial Ceremonies of Medieval English Kings, 1216–1509*. doktori disszertáció, University of York History, 2016, 67. A temetési beszéd: JOHN MAYOR (ed.): *The English Works of John Fisher, Bishop of Rochester*. Trübner, London, 1876 (Early English Text Society. Extra Series 27), 271. Az adatot Suba Katalinnak köszönöm.

⁷ Vö. a *Regula Benedicti* alábbi passzusaival: 22,7; 30; 37; 39,10; 45,3; 59; 63,9–12; 63,15–19; 70,4–7; 71,4. Az általunk használt kiadás ADALBERT DE VOGÜÉ: *La règle de saint Benoît I–VI*. (Sources chrétiennes 181–186) Les Éditions du Cerf, Paris, 1972–1976. A későbbi monasztikus konszuetúdok

tesek jelentős része már gyermekkorában a monasztikus liturgiához szokhatott hozzá.

Elméletileg ezt a modellt képviselik azok a szerzetesi intézmények, amelyeket az utókor bencésnek és ágostonosnak nevez. Mindkét elnevezés félrevezető. A Benedek-féle Regula használatát csak a Karoling-kori törvénykezés tette kötelezővé;⁸ ez volt az első lépés a bencések mint összetartozó szerzetesi család felé. Ebben az értelemben Nursiai Szent Benedek csak úgy atyja a bencés rendnek, mint Szent Ágoston a premonstreieknek vagy Illés próféta a karmelitáknak. A voltaképpeni rendalapítónak legkorábban Aniane-i Szent Benedeket tarthatjuk, aki a legnagyobb szerepet vállalta a szerzetesélet Karoling-kori megszervezésében.⁹ De a jelöltek még ekkor is egy-egy monostor, Monte Cassino, Fleury, Sankt Blasien és hasonlók szerzeteséül szegődtek, hovatartozásukat az adott ház határozta meg, a szertartáskönyvek és az életmódot – ezen belül a liturgikus életet is – rögzítő szabálykönyvek, az úgy-

is jelentős részeket szentelnek a gyermekek és fiatalok jelenlétének a monostorban. Vö. STAMLER ÁBEL: *Index Liturgicus ad Corpus Consuetudinum Monasticarum*, Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2021 (megjelenés alatt). A gyermekek felvételének szertartásaihoz a szerkönyvekben lásd az usuarium.elte.hu honlapon elérhető digitális forrásgyűjtemény és adatbázis „Ceremonies” menüpontja alatti „child” címkét.

⁸ „Ut officium, iuxta quod in Regula sancti Benedicti continentur, celebrent.” Lásd Semmler, Josef (kiad.): „Regula sancti Benedicti abbatis Anianensis sive collectio capitularis”, in KASSIUS HALLINGER (ed.): *Corpus Consuetudinum Monasticarum I. Initia consuetudinis Benedictinae*, Apud Franciscum Schmitt, Siegburg, 1963, 517.

⁹ JOSEF SEMMLER: „Benedictus II: una regula – una consuetudo”, in Willem Lourdaux – Daniël Verhelst (eds.): *Benedictine culture 750–1050*. Leuven UP, Leuven, 1983, 1–49.

nevezett konszuetúdók az adott ház gyakorlatát foglalták írásba és örökítették tovább.¹⁰

Csak a 14. századtól kezdve felvirágzó központok azok, amelyek már egy nemzetközi, joggal „egyenbencésnek” nevezhető hagyományt képviselnek. Könnyű belátni, hogy ez a fejlemény sem a bencés rend sajátosságaiából fakadt. Sokkal inkább van szó a szigorúan központosított koldulórendek kihívására adott válaszról. A korszerűbb és lendületesen terjedő, új típusú szerzetesség konkurenciája mellett hiteltelenné váltak a gazdag és befolyásos, nagy múltú apátságok, elfogytak a szerzetesek, az apáti tisztelet is sokszor világi komendátorokkal kellett betölteni. A pápaság és a benedeki szellem megmaradt őrzői belátták, hogy a bencés rendet többé-kevésbé a koldulórendek mintájára kell újjászervezni. Ez a liturgia összefüggésében azt jelentette, hogy a római kuriális gyakorlat nyersanyagára kell alkalmazni a Szent Benedek Regulájában pontosan leírt liturgikus módosításokat, amelyek egyrészt a zsolozsmát, másrészt a szerzetesi élet sajátos mozzanatait érintették.¹¹ Ezt tapasztaljuk a nyomtatványkornak azokban a szerkönyveiben, amelyek megkülönböztetés nélkül bencésnek, azaz *Benedictinum*nak vagy

¹⁰ A kor monasztikus liturgiájáról lásd JESSE D. BILLET: „Discerning »Reform« in Monastic Liturgy (c. 750–1050)” in Alison I. Beach – Isabelle Cochelin (szerk.): i. m., I. 415–431. A konszuetúdó műfajához lásd KASSIUS HALLINGER: „Consuetudo. Begriff, Formen, Forschungsgeschichte, Inhalt”, in *Untersuchungen zu Kloster und Stift, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 68, Göttingen, 1980, 140–166; KRIJN PANSTERS: *Medieval Rules and Customaries Reconsidered*, in uő (ed.): *A Companion to Medieval Rules and Customaries*, Brill’s Companions to the Christian Tradition 93, Brill, Leiden, 2020, 1–36.

¹¹ KELEMEN ÁRON OSB: „A Benedictina bulla és Tolnai Máté. A magyarországi bencesség reformja”, *Magyar Egyházzene* 13 (2005/2006/4) 403–428.

*monasticum*nak mondják magukat,¹² de már a késő középkor nagy kongregációinak egyes központjaiban, például Melkben vagy Bursfeldében is.

Az átmeneti kategóriát éppen ezek, a kongregációk jelentik. Egyes jól működő monostorok mindig is fegyelmi és szertartási példaképet jelentettek, de igazán csak a 10. századtól jellemző, hogy bizonyos tekintélyes apátságok, mint Cluny vagy Gorze, szerzetesi reformmozgalmak élére állnak, és egész Európát behálózó monostorszövetségek központjaként kezdenek működni.¹³ A folyamat fölélénkíti a helyi szokások írásba foglalását és terjesztését, a megfelelő konszuetúdók másolatai vagy redakciói elterjednek és tovább hagyományozódnak a leányintézményekben. Ezek a reformok mindenekelőtt fegyelmi természetűek voltak. Még számos esettanulmányra lesz szükség ahhoz, hogy a kutatás föl tudja mérni, milyen fokig hatott az anyagázak liturgikus gyakorlata a kongregáció nekik alárendelt tagjaira, de egyelőre úgy látszik, a helyi szokások többnyire megmaradtak.¹⁴ Mivel azon-

¹² ROBERT AMIET: *Missels et bréviaires imprimés (supplément aux catalogues de Weale et Bohatta. Propres des saintes (édition princeps)*, Centre National de la Recherche Scientifique, Párizs, 1990. 103–108; 147–168.

¹³ A kérdésről a mai napig meghatározó munka KASSIUS HALLINGER: *Gorze–Kluny. Studien zu den monastischen Lebensformen und Gegensätzen im Hochmittelalter I–II.*, Studia Anselmiana 22–23, Herder, Róma, 1950–1951; a szerzetesi reformokról összefoglalóan lásd EDELTRAUD KLUETING: *Monasteria semper reformanda. Kloster- und Ordensreformen im Mittelalter*, LIT Verlag, Münster, 2005.

¹⁴ Egy esettanulmány a clunyi szanktorále elterjedéséről a kapcsolódó perjelségekben, apátságokban: CATHERINE BONNIN-MAGNE: „Les coutumiers clunisiens, témoins de la fixation et de la diffusion du sanctoral clunisien”, in Carolyn Marino Malone – Clark Maines (szerk.): *Consuetudines et regulae. Sources for Monastic Life in the Middle Ages and the Early*

ban a konszuetúdok kitértek liturgikus kérdésekre, és az életnek nem minden területén lehetett egymástól élesen elválasztani a rituális és a fegyelmi szempontokat, a kongregációk közti kapcsolat biztosan föllazította a monostorok zártságát, fokozatosan utat nyitott a szokások – köztük a liturgikus szokások – cseréjének és egységesülésének.¹⁵ A kora középkor legnagyobb bencés kongregációjának anyaháza, Cluny gyakorlatilag önálló rendként tekintett magára: a 15. század végétől a francia forradalomban bekövetkező elpusztításáig saját nyomtatott szertartáskönyveket adott ki.¹⁶

A bencés rendéhez hasonló pályát futottak be azok az intézmények, amelyeket ágostonosnak nevezünk.¹⁷ Nem haszontalan fölhívni a figyelmet arra, hogy li-

Modern Period, *Disciplina Monastica* 10, Brepols, Turnhout, 2014, 73–104.

¹⁵ A cluny-i hatás mibenlétéről az egyik legrészletgazdagabb könyv, amely egy közép-itáliai apátság, Farfa liturgikus szokásaival és Clunyvel való kapcsolatával foglalkozik: SUSAN BOYNTON: *Shaping a Monastic Identity. Liturgy and History at the Imperial Abbey of Farfa 1000–1125*, Cornell University Press, Ithaca, 2005; műfajából adódóan elsősorban az énekelt tételekkel foglalkozik röviden DAVID HILEY: *Western Plainchant: A Handbook*, Oxford University Press, Oxford, 1993, 576–578.

¹⁶ Cluny-i misszálék 1493 és 1733, breviáriumok 1503 és 1784 között jelentek meg, vö. ROBERT AMIET: i. m., 115–116; 185–187.

¹⁷ Az ágostonos kanonokok iránti érdeklődés az utóbbi húsz évben újra megnövekedett, ennek eredményei az alábbi tanulmánykötetek: GERT MELVILLE – ANNE MÜLLER (Hrsg.): *Regula Sancti Augustini. Normative Grundlage differenter Verbände im Mittelalter. Tagung der Akademie der Augustiner-Chorherren von Windesheim und des Sonderforschungsbereichs 537, Projekt C „Institutionelle Strukturen religiöser Orden im Mittelalter“ vom 14. bis zum 16. Dezember 2000 in Dresden*, Publikationen der Akademie der Augustiner-Chorherren von Windesheim 3, Paring, 2002; MICHEL PARISSÉ (éd.): *Les Chanoines réguliers. Émergence et expansion (XIe–XIIIe siècles)*, Publications de l'Université de Saint-Étienne, 2009.

turgiatörténeti összefüggésben itt mindig az ágostonos kanonokokról beszélünk, nem pedig az ágostonos remetékről, akik egy 13. századi alapítású és kezdettől a római kuriális szokásrendet követő koldulórend voltak.¹⁸ Velük szemben az ágostonos kanonokokat csak az kötötte össze, hogy közös, szabályzat szerinti – reguláris vagy kanonikus – életet éltek, és hogy szabályzatuk a Szent Ágostonnak tulajdonított Regula volt.¹⁹ Amint a monachusok egységesedésének a Karolingudvar védnöksége alatt Aniane-i Benedek, úgy a kanonokok összefogásának Metz-i Chrodegang volt a vezéralakja.²⁰ Ágostonos liturgia eredetileg éppen úgy nem létezett, ahogyan bencés sem: a szokások egy-egy monostorra korlátozódtak, a jelöltek egy-egy házhoz, mint a Párizs-közeli Szent Viktor-apátságához vagy a Bécs melletti Klosterneuburghoz csatlakoztak. A sikeresebbek azonban itt is kongregációk központjává váltak és – Clunyhoz hasonlóan – szinte önálló rendként határozták meg magukat. Ilyenek voltak Angliában a sempringhami perjelséghez kötődő gilbertinusok vagy az avignoni apátság köré szerveződő, főleg Dél-Európában népszerű Szent Rufus-rend.²¹

¹⁸ DAVID GUTIERREZ OSA: *The Augustinians in the Middle Ages 1256–1356*, Augustinian Historical Institute, Villanova, 1984, 107–117.

¹⁹ További bibliográfiával lásd PAUL VAN GEEST: *The Rule of Saint Augustine*, in Krijn Pansters (ed.): i. m., 127–154.

²⁰ Vö. MARTIN A. CLAUSSEN: *The Reform of the Frankish Church. Chrodegang of Metz and the Regula canonicorum in the Eighth Century*, Cambridge UP, Cambridge – New York, 2004; továbbá JEROME BERTRAM: *The Chrodegang Rules. The Rules for the Common Life of the Secular Clergy from the Eighth and Ninth Centuries*, Ashgate, Aldershot – Burlington, 2005.

²¹ YANNICK VEYRENCHÉ: *Chanoines réguliers et sociétés méridionales. L'abbaye de Saint-Ruf et ses prieurés dans le sud-est de la France (XIe–XIVe siècle)*, Brepols, Turnhout, 2018; URSULA

A kanonoki hagyományok kutatása forrásokban még szegényebb, mint a bencéseké, tudományos szempontból egyelőre legföljebb a probléma fölvetésénél tartunk. A felületes benyomás mégis az, hogy egyes ágostonos kongregációk hatékonyabban érvényesítettek azonos szertartásrendet egymástól távol eső intézményekben. Könnyen lehet, hogy ez nem független az egyetemes liturgiátörténeti folyamatoktól. A bencés kongregációk virágkorában, a 10–11. században még a világi egyházszerkezet sem úgy tekintett a helyi hagyományokra, mint később. Az ágostonos kongregációk virágkora viszont a 11–12. század, amikor – mint hamarosan látni fogjuk – a liturgiaváltozatok az intézmények önazonosságának kitüntetett szimbólumává váltak.²²

2. Egységes, központosított rendi úzusok

Cluny legfőbb riválisaként indult el az a reformmozgalom,²³ amelynek az első szigorúan központosított, mai értelemben vett szerzetesrendet,²⁴ a cisztercieket

VONES-LIEBENSTEIN: *The Customaries of Saint-Ruf*, in Krijn Pansters (ed.): i. m., 155–191.

²² A kérdést bővebben kifejtettem 2020. május 20-án „Liturgical Patriotism in the Middle Ages” című előadásomban, a *Rituals of the Heavenly and Earthly Kingdoms. The Sacred, Secular, and Sacramental Powers in Premodern Europe* címmel megrendezett varsói konferencián.

²³ Vö. „Párbeszéd egy cluny-i és egy cisztercita szerzetes között”, in REDL KÁROLY (szerk.): *Az égi és a földi szépről. Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez*, Gondolat, Budapest, 1988, 277–282. (Ford. Adamik Tamás)

²⁴ A 20. századig fönmaradt rendi liturgiák áttekintését összefoglalóan lásd ARCHDALE A. KING: *Liturgies of the Religious Orders*, Longmans – Green, London – New York, 1955. (Új kiadása: Bonn, Nova & Vetera, 2005.)

köszönhetjük.²⁵ Alapítójuk, Molesme-i Szent Róbert minden bizonnyal még nem gondolt többre, mint egy új bencés kongregáció létrehozására, de utódja, Clairvaux-i Szent Bernát és munkatársai a központosított nemzetközi szervezet új modelljét fejlesztették ki. A ciszterci rend dinamikus terjedt, tagjai mindenütt azonos szabályzatot követtek,²⁶ azonos öltözetet hordtak, templomaik és kolostoraik egységes típusú szerinti épültek. Az apátok alá voltak rendelve a négy burgundiai főapátság tekintélyének, amelynek rendszeres, elvileg évenkénti nagykáptalan szerzett érvényt. A rendi összetartozást a gondosan összeállított és minden intézményben egységesen végzett rendi úzus is szavatolta. A ciszterci szervezet annyira hatékony volt, hogy hamarosan még a ciszterci szerzetesből lett pápákat is azzal vádolták: egyházfőként is csak egykori apátjaik parancsát teljesítik.²⁷

²⁵ A ciszterci rend történetét további bibliográfiával lásd JANET BURTON – JULIE KERR: *The Cistercians in the Middle Ages*. Woodbridge, Boydell Press, 2011. (Monastic Orders); magyarul Lékai Lajos monográfiája olvasható: LÉKAI LAJOS OCist: *A ciszterciek. Eszmény és valóság*, Szent István Társulat, Budapest, 1991. (A ciszterci liturgiáról: 240–251.; ford. Farkasfalvy et al.)

²⁶ Vö. a ciszterci rend első konstitúciójával: *Carta Caritatis* I,II: „Mores idem sint in omnibus coenobiis [...] et hoc etiam volumus, ut mores et cantum et omnes libros ad horas diurnas et nocturnas et ad missas necessarios secundum formam morum et librorum Novi Monasterii [Cîteaux] possideant.” JACQUES-PAUL MIGNE: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina* (a továbbiakban PL) 166, 1379B. Újabb kiadása angol fordítással: CHRYSOGONUS WADDELL (ed.): *Narrative and Legislative Texts from Early Cîteaux*, Studia et Documenta 9, Pontigny, Cîteaux, 1999.

²⁷ A ciszterci kolostorok és az egyházmegyék konfliktusaival, valamint egyes pápák kitüntetett jóindulatával kapcsolatban lásd LÉKAI LAJOS: i. m., 72–75.

A ciszterci liturgia kidolgozását két tényező határozta meg. Az egyik a rend szülőföldje, Dijon környéke. Mind a rendi építészet, mind a rendi liturgia félreismérhetetlenül képviseli Burgundia örökségét. A naiv szemlélő hajlamos lenne a ciszterci – és hozzá hasonlóan a karthauzi – úzus egyszerűségét az érintett rendek aszketikus lelkületével hozni összefüggésbe, de aki ismeri Franciaország délkeleti vidékének egyházmegyéi háttérét, világosan látja, hogy Vienne, Lyon vagy Grenoble liturgikus rendje semmivel sem volt kevésbé puritán. A ciszterciek a gall táj és azon belül Burgundia liturgikus típusát képviselték, akár a magyarországi BÉlapátfalván, akár az angliai Tinternben vagy bárhol másutt alapítottak monostort.

A másik tényező a tudatos szerkesztés. Hiába simul Cîteaux tökéletesen a burgund környezetbe, a ciszterci úzus sem Autun, sem bármelyik szomszédos egyházmegye – Langres, Besançon, Châlons – úzusával nem azonos maradéktalanul. Szent Bernát és kortársai a szerintük leghitelesebb forrást keresték a normatív gyakorlat kialakításához: a himnuszokat Milánó ambrozián rítusából, a gregorián dallamokat (eredetileg) a metzi katedrálisól kölcsönözték volna, mert Szent Benedek a himnuszt *ambrosianum*nak nevezi,²⁸ és mert a frankok a hagyomány szerint Metzben tanulták meg

²⁸ Például a *Regula Benedicti* 9,4-ben: „inde sequatur ambrosianum.” ADALBERT DE VOGÜÉ: i. m., II. 510; vö. CHRYSOGONUS WADDEL OCSO: *The Twelfth-Century Cistercian Hymnal I.* (Cistercian Liturgy Series 1) Cistercian Publications, Kalamazoo, 1984, 19skk., magyar vonatkozásban: SZOLIVA GÁBRIEL OFM: *Hymnuaire ecclesiae Zagrabiensis. Hagyománytisztelet és egyéni alakítás a zágrábi székesegyház 15. század eleji himnáriumban*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, Régi Zenetörténeti Osztály, Budapest, 2019, Resonemus pariter 2, 33–34.

a római éneket a pápai *schola cantorum*tól.²⁹ A ciszterci liturgia tehát jellegében burgund, de kidolgozásában az alapítás utáni nagy nemzedék szellemi terméke.

A ciszterci úzus kidolgozása nyitja meg a rendi liturgiák második korszakát.³⁰ A jelenség nem szerzetesi belügy. Ugyanebben az időben a világi egyházszervezetben is teljessé válik egy, a 10. század óta érlelődő

²⁹ Lásd Walafridus Strabo beszámolóját II. István pápa és klerikusai metzi tartózkodásáról és arról, hogy a frankok tőlük tanulták meg a római éneket: *De exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum* 25: PL 114,957A; újabb kiadása: ALICE HARTING-CORREA: *Walahfrid Strabo's Libellus de exordiis et incrementis quarundam in observationibus ecclesiasticis rerum. A Translation and Liturgical Commentary*, *Mittellateinische Studien und Texte* 19, Brill, Leiden – New York – Köln, 1996. Nagy Károly rendelkezése a római ének elsajátításáról 805-ből: ALFREDUS BORETIUS: *Capitularia regum Francorum I.*, Hahn, Hannover, 1883. (MGH Leges) 121.; *Capitularia* 43 (Thionville/Diedenhof, egyházi ügyekről). A metzi példára való hivatkozása, amikor azt tapasztalta, hogy a frank székesegyházak gyakorlata különbözik egymástól és a rómainál is: Ioannes diaconus: *Sancti Gregorii Magni vita* II. 6–10. (PL 75,90–92); NOTKER BALBULUS: *Gesta Karoli* I. 10. (MGH Scriptores II. Pertz 1829: 734–735.); IV. EKKEHARD SZENTGALLENI APÁT: *Casus Sancti Galli* 3. (uo. 102–103.); CHABANNES-I ADEMARUS: *Historiarum libri tres* II. 8. (MGH Scriptores IV: Pertz 1841: 117–118. A ciszterci úzus és a metzi dallamhagyomány viszonyához lásd CHRYSOGONUS WADDELL OCSO (bev. és ford.): *The Prologue to the Cistercian Antiphonary. Bernard of Clairvaux: Treatises* 1. Spencer MA, Cistercian Publications, 1970. (Cistercian Fathers Series 1) 161–162.

³⁰ NICOLAS BELL: „Liturgy”, in Mette Birkedal Bruun (ed): *The Cambridge Companion to the Cistercian Order*, Cambridge UP, Cambridge – New York, 2013. 258–267; DANIELE CHOISSELET OCSO – PLACIDE VERNET OCSO: *Les Ecclesiastica officia cisterciens du XIIème siècle. Texte latin selon les manuscrits édités de Trente 1711, Ljubljana 31 et Dijon 114, version française, annexe liturgique, notes, index et tables*. (La Documentation Cistercienne 22) Reiningue, Abbaye d'Oelenberg, 1989.

szemléletváltás. A Karoling-kor előtti időszak a helyi kezdeményezések kora volt. A liturgia végzője és felelőse a püspök, aki – ha van hozzá tehetsége – maga is szerezhethet liturgikus szövegeket és énekeket, bevezethet szokásokat. Ha kevesebb benne az alkotóerő, mások az ő támogatásával, az ő tekintélyére támaszkodva tehetik meg ugyanezt. Az intézmények közti kapcsolat laza, azaz ha vannak is helyi hagyományok (ez magától értetődő, hiszen ugyanott, ugyanaz a közösség spontán módon is őrzi a már kialakult gyakorlatot), ezek nem terjednek ki nagyobb területre, és nem örökítik tovább őket a következetesség igényével. Mivel ez az a korszak, amelyről a legkevesebb és legszórványosabb emlék tudósít, a róla alkotott benyomásunk is szükségképpen felületes.

A Karoling-kor és a rá következő időszak azonban a birodalmi eszme jegyében telik. A cél a nyugati – és olykor a keleti – kereszténység egyetlen egyházi, politikai és kulturális szervezetben való egyesítése, a Római Birodalom keresztény örökösének megszervezése.³¹ Hiába nem valósult meg ez a cél, a hitelesség és az egységesség iránti igény a liturgiában is megragadható: ősi római vagy legalább annak tartott szövegek és szertartásrendek többé-kevésbé egységes változatban maradtak fenn a kontinens egymástól igen távoli részeiről. A helyi kezdeményezésekre épülő,

³¹ Vö. PERCY ERNST SCHRAMM: *Kaiser, Rom und Renovatio. Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit I–II.*, Teubner, Berlin, 1929; FERDINANDY MIHÁLY: *III. Ottó, a szent császár.* Balassi Kiadó, Budapest, 2000; újabban DAVID A. WARNER: „Renovatio Imperii Romanorum”, in John M. Jeep (ed.): *Medieval Germany. An Encyclopedia*, Garland, New York – London, 2001, 649–650.

könnyen változó rítus paradigmáját fölváltotta a hiteles, tartós, nagy területeket átfogó rítus paradigmája.³²

Az első ezredforduló elmúltával Európa mintha betörődött volna, hogy a második eljövétel még várat magára, és a keresztény népeket sem sikerül egyetlen szent birodalomban egyesíteni. Ahogyan a kor tudósai és költői különös frissességgel fordulnak a természet és az evilági emberélet felé,³³ úgy a helyi egyházak

³² A kérdéstről összefoglalóan, további bibliográfiával lásd FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN: „A Karoling liturgiareform és a gallikanizmus mítosza”, in Kósa Gábor – Vér Ádám (szerk.): *Reformationes. Reformkísérletek a vallástörténetben*, Hagion könyvek 6, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kar – Vallástudományi Központ, Budapest, 2021. (megjelenés alatt); a rítusok és az úzusok kérdéséről és kutatásuk módszertanáról lásd uő: „Regensburg and Hungary. Methodological Outlines of a Liturgical Interaction”, in HARALD BUCHINGER – SABINE REICHERT (Hrsg.): *Gottesdienst in Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne*, Forum Mittelalter-Studien 16, Schnell und Steiner, Regensburg, 2021 (megjelenés alatt).

³³ A maga esszéisztikus stílusával kitűnően láttatja a kort GEORGES DUBY: *A katedrálisok kora*, Gondolat, Budapest, 1984 (Ford. Fázsy Anikó – Albert Sándor); az új világnépe megjelenését a chartres-i vagy a szentviktori iskola példázza szemléletesen, a 12. századi reneszánszról ebből a szempontból bevezető jelleggel lásd ROBERT NORMAN SWANSON: *The twelfth-century renaissance*, Manchester UP, Manchester – New York, 1999. Az előbbi, egyházi reneszánszsal párhuzamosan zajlott egy másik, világi vagy inkább udvari reneszánsz is, kitűnő bevezető a témába: JOACHIM BUMKE: *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter I–II.*, Deutsche Taschenbuch Verlag, München, 1986; angol fordítása: uő: *Courtly Culture. Literature and Society in the High Middle Ages*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1991. (Ford. Dunlap, Thomas) mindezekén túl a Grálregények megjelenése is erre az időszakra tehető, nem kevés szerzetességtörténeti (például ciszterci és premontrei) kapcsolódással.

is mintha gyönyörködve csodálkoznának rá közvetlen környezetükre. Olyan érzület van ébredőben, amelyet ma lokálpatriotizmusnak neveznénk. A magyaroktól, vikingektől, szaracénoktól szorongatott Európa is el-lentámadásba lendül,³⁴ az immár biztonságosabb világban a székesegyházak visszaveszik az apátságoktól a vezető szerepet, és mint a helyi egyház központjai újítják fel vagy teremtik meg saját, összetéveszthetetlen hagyományukat. Azok az egyházak, amelyek liturgikusan ekkor születnek (Kelet-Európa, Skandinávia) vagy születnek újjá (Normandia, Anglia, az Ibérfélsziget), különösen tevékenyek és ötletesek a szer-tartási élet öntestükre szabásában.³⁵

Amikor a ciszterci reform bekövetkezik, a világi egyházakra már mind a lokálpatrióta önszemlélet jellemző. A ciszterciek úgy viselkednek, mint egy újonnan alapított egyházmegye: kapcsolódnak a közvetlen környezethez, de büszkén alakítják ki azokat a jellegzetességeket, amelyek egyediségüket biztosítják. Központosított szervezetük révén ugyanakkor nem szűkítik ezeket a jellegzetességeket szülőföldjükre, hanem mintegy gyarmatokat, telepeket vagy enklávákat hoznak létre mindenütt, ahol megvetik lábukat.

Az általuk követett stratégia azután követőkre talál a hamarosan megalakuló koldulórendeknél,

³⁴ BARTLETT, ROBERT: *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350*, Princeton University Press, Princeton NJ, 1993, 5–23.

³⁵ Vö. FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN: A római rítus változatainak kutatása VI., Az úzus kialakítása és funkciója: kompozíció és önazonosság, *Magyar Egyházzene* 21 (2013–2014/4) 345–350, összefoglalóan uő: Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiátörténet tanúsága, in Széchenyi Ágnes – Buzinkay Géza (szerk.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*, Líceum Kiadó, Eger, 2014, 91–105.

a dominikánusoknál, a ferenceseknél, a karmelitáknál, a pálosoknál. Ezek kivétel nélkül az alapító intézmények földrajzi környezetét képviselik: a dominikánusok a gall tájat,³⁶ a ferencesek Itáliát, a karmeliták a Szentföldet,³⁷ a pálosok Magyarországot.³⁸ Közben viszont egyikük úzusa sem azonos az alapítók egyházmegyéi úzusával; mindegyik magán viseli egy belső, kreatív szerkesztői folyamat lenyomatát, amely általában a rend alapítása utáni nemzedék műve. Ez jelenik meg az egyes rendek hivatalos úzusát kodifikáló forrásokban. Ilyen forrásokat mindenütt találunk, de az egységességet a legtovább és a legnagyobb tökéletességgel a dominikánusok voltak képesek fönntartani: sokszor még 20. századi könyveik is pontosan a Humbertus Romanus-féle *Correctoriumok* tartalmát hozzák.³⁹

3. Világi környezet, romanizáció

E második korszakon belül két fejlemény érdemel bővebb részletezést. Az egyik a helyhez kötött, de lelképásztorkodó rendek problémája. Mint láttuk, a régi típusú monasztikus szerveződések helyhez kötöttek

³⁶ WILLIAM R. BONNIWELL OP: *A History of the Dominican Liturgy*, Joseph F. Wagner Inc., New York, 1944.

³⁷ JAMES JONE BOYCE: *Praising God in Carmel: Studies in Carmelite Liturgy*, Carmelite Institute, Washington DC, 1999; UÓ: *Carmelite Liturgy and Spiritual Identity. The Choir Books of Kraków, Brepols, Turnhout*, 2008.

³⁸ FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN: Pauline Customs withon the Esztergom Use. Archaism, Variant, or Usage?, *The Journal of Medieval Monastic Studies* 9 (2020) 133–145.

³⁹ Az egykori párizsi és a bolognai példány ma: London, British Library, Add. Ms. 23935; Róma, Basilica di Santa Sabina all’Aventino, Ms. XIV.L.I.

voltak, és nem keveredtek az őket körülvevő világi társadalommal. Az új típusú koldulórendek végeztek ugyan lelkipásztori és mindenekelőtt prédikációs tevékenységet, de rendjük utazó nagyköveteként mozogtak a környező világban: igyekeztek hatni rá, miközben megőrizték integritásukat az őket érő hatásokkal szemben.

Az átmeneti típus legjellegzetesebb képviselői a premontreiek.⁴⁰ Helyhez kötött és elvileg zárt monostori életet éltek, de vállaltak lelkipásztori tevékenységet. Plébániákat igazgattak, sőt Észak-Németországban számos székesegyház káptalanja tartósan egy-egy premontrai konvent tagjaiból állt.⁴¹ A példát maga Szent Norbert, a rend alapítója adta, aki a szemlélődő élettállapotot elhagyva Magdeburg érsekeként működött. Ebben a helyzetben kibékíthetetlen ellentét állt volna fenn a helyi világi egyház szokásai és a helyi egyházat szolgáló rendtagok szokásai között. A premontraiak által fenntartott német székeskáptalanok gyakorlatát megbízható szertartáskönyvek rögzítették: egyik sem premontrai úzusú, de még jelentéktelen áthallásokkal sem találkozunk. Bármilyen kölcsönzés föltűnő lenne, mert a premontrai úzus szülőföldje a Szajna

⁴⁰ A premontrai úzusról lásd PLACIDE FERNAND LEFÈVRE: *Coutumiers liturgiques de Prémontré du XIIIe et du XIVe siècles*, Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 27, Bibliothèque de l'Université, Louvain, 1953; CAROL NEEL: The Premonstratensian Project, in Krijn Pansters (ed.): i. m., 193–224.

⁴¹ FRANZ WINTER: *Die Prämonstratenser des zwölften Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland: ein Beitrag zur Geschichte der Christianisierung und Germanisierung des Wendenlandes*, Schweigger, Berlin, 1865; JÜRGEN PETERSOHN: *Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert: Mission, Kirchenorganisation, Kulturpolitik*, Böhlau, Köln, 1979. 184–188.

és a Rajna közötti sáv, ma Franciaország és Belgium határvidéke, amelynek liturgiája első pillantásra megkülönböztethető a Németország északkeleti tartományaiban szokásostól. Ami a székesegyházakra igaz, az vélhetően igaz a plébániákra is: a világi egyházszervezetbe tagozódó premontrei templomokban az illetékes egyházmegye úzusát követték.

Ez mégsem jelenti azt, hogy ne lett volna sajátos, csak a rendre jellemző premontrei úzus. Volt, és az sem kizárt, hogy – mint a bencés közösségek által fönntartott angliai dómmonostorokban – párhuzamosan élt egymás mellett a két gyakorlat. Az viszont egyértelmű, hogy a monasztikus életet élő, zárt és független premontrei apátságokban éppúgy egységes rendi hagyományt követtek, mint a cisztercieknél. Szent Bernát és Szent Norbert közeli barátok voltak, a két fehér rend (*ordo candidus*) párhuzamos jelenség. Az új apostolok egyike – ahogy Abélard maliciózan írja – a (fekete) monachusok, másikuk a (fekete) kanonokok megreformálásával büszkélkedett.⁴² Norbert és különösen utódai ugyanabban a korban és szellemi környezetben alakították ki rendi liturgiájukat, mint Bernát és társai. Ha a premontreiektől nem is maradtak fenn az úzust kialakító korszak közvetlen emlékei, fennmaradt az eredmény. A világi egyházak ellátása és a cisztercieknél, dominikánusoknál kevésbé szigorú egységesítés ellenére megállapíthatók a rendet minden mástól megkülönböztető jegyek. A részletes helyzetkép fölvázolása és a premontrei úzus, különösen pedig a premontrei dallamok történeti és összehasonlító elemzése azonban a jövő kutatóira váró kihívás.

A másik fejlemény a romanizáció. A Karolingkor elmúltával lecsendesedtek, de a gregorián

⁴² PETRUS ABAELARDUS: *Szerencsétlenségeim története*, Helikon Stúdió 4, Helikon, h. n., 1985, 31. (Ford. Turgonyi Zoltán)

pápaság idejében újra fölerősödtek azok a hangok, amelyek a pápai bazilikák, majd a pápai kúria szer-
tartási életét tartották egyedül hitelesnek.⁴³ A ferences
rend már a földrajzi közelség miatt is a pápai udvar
úzusát tette magáévá, sőt, mivel a ferencesek szerve-
zettsége és szellemi erőforrásai virágkorukban a pá-
pai udvarét is fölülmúlták, a pápák kifejezetten kérték,
hogy a ferencesek segítsék őket Róma liturgiájának
kodifikálásában. Az elsők, akik a kuriális úzust szer-
te Európában ismertté tették, nem a pápai legátusok,
hanem a ferencesek voltak.⁴⁴ A liturgikus egységtörek-
vésnek ez a második hulláma (az első a birodalmi esz-
méhez kötődött) nem állt meg a ferenceseknél. A 13.
századtól kezdve egyre több itáliai székesegyház adta
föl egykori hagyományát a pápai úzus kedvéért, és li-
turgikus szempontból az avignoni pápaság is a római
szokások terjedéséhez járult hozzá.⁴⁵ Más közösségek
– mint az ágostonos remeték – szintén kuriális gyakor-
latot követtek, és ezt igazították a Regulához a 14–15.
századi bencés kongregációk is. A kuriális úzus tehát
eredetileg maga is helyi hagyomány, és mint ilyen vált

⁴³ Így például Konstanzi Bernold, aki *Micrologus de ecclesiasticis observationibus* című (PL 151,971–1022.), az 1080-as években született művében – a gregorián reform szellemében – a római szokások átvétele mellett érvel. A műről és kéziratairól lásd DANIEL S. TAYLOR: *A new inventory of manuscripts of the Micrologus de ecclesiasticis observationibus of Bernold of Constance*, Centre d'Etude des Manuscrits, Bruxelles, 1998.

⁴⁴ STEPHEN JOSEPH PETER VAN DIJK – JOAN HAZELDEN WALKER: *The Origins of the Modern Roman Liturgy. The Liturgy of the Papal Court and the Franciscan Order in the 13th century*, The Newman Press, Westminster MD, 1960.

⁴⁵ Erre kézenfekvő példát jelentenek a Vatikáni Könyvtárban található, 14. század végétől (Vat. lat. 4766, Vat. lat. 4767) és a 15. század elejétől (Vat. lat. 4764, Vat. lat. 4765) származó avignoni kéziratok misszálék, amelyek mindegyike a kuriális úzust követi.

jellegzetességévé egy koldulórendnek, amely azután továbbította a szélrózsa minden irányába. Más szempontból viszont a ferencesekkel induló paradigma a szerzetesi liturgiák harmadik korszakát vetítette előre.

A 16. század keserű tapasztalata volt a nyugati kereszténység egységének megbomlása. A felekezetesedésnek, konfesszionalizációnak is nevezett folyamat az identitásképzés új módozataihoz vezetett. Többé nem helyekhez, térségekhez kötődő szokások adták meg embereknek és csoportoknak az önazonosság tapasztalatát, hanem sokszor együtt élő közösségeket osztottak meg a felekezeti különbségek. A „ha ők így, akkor mi úgy” logikája nemcsak hittani kérdésekben érvényesült, hanem a szertartási életet is polarizálta. A közös ellenséghez képest fölösleges fényűzésnek számított a liturgia egy felekezeten belüli különbözősége. A folyamatot tovább erősítette a Szentszék egyre növekvő aggályossága az eretnekséggel szemben. Számos ügyetlen vagy félreérthető vereszet, de a középkori liturgikus költészet gyöngyszemei is áldozatul estek annak a törekvésnek, amely csak bibliai forrásból származó vagy a római hagyományban ősidők óta bevett szöveget engedett énekelni és imádkozni. Ekkor már a felekezetesedést és az aggályosságot kiszolgáló technológia is rendelkezésre állt az olcsó és nagy példányszámok előállítására képes nyomdászat révén, a nyomdáknak, nyomdászoknak adott pápai kiváltságok pedig jogilag is biztosították, hogy ne lehessen, vagy ne érje meg a rómaiaktól eltérő szertartáskönyveket kiadni.⁴⁶ A 17. század elejére

⁴⁶ MARC DYKMANS SJ: *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle*, Studi e Testi 311, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros, 1985, 150–157.

szinte minden egyházmegye és szerzetesrend elhagyta egykori szokását.⁴⁷

A ciszterciek, karthauziak, premonstreiek, dominikánusok és a sarus karmeliták megőriztek valamit az egykori hagyományból, ki többet, ki kevesebbet. Az újonnan alapított rendek és papi kongregációk azonban már természetesen tekintették, hogy ne legyen rendi úzusuk. Nemcsak a jezsuiták vagy az oratoriánusok, akik egyébként sem rendezkedtek be megállapodott kolostori életre, hanem például a sarutlan karmeliták sem, akik pedig imádságban, kolostorhoz kötve töltötték napjaikat.

A rendi liturgiák napja ezzel évszázadokra leáldozott. A II. Vatikáni Zsinat előtti évtizedekben több rendben támadt föl az érdeklődés a 17. században föladott vagy módosított örökség iránt,⁴⁸ az ekkor ki-

⁴⁷ Franciaországban az 1840-es évekig jelennek meg egyházmegyei szerkönyvek, de ezek a 17. század vége óta a középkori hagyománytól gyökeresen eltérő, ún. neogallikán anyagot tartalmaznak. Az utolsó középkori hagyományt őrző misszálék a 17. század elején jelentek meg Franciaországon kívül Konstanzban (1603), Trierben (1608), Würzburgban (1613) és Kölnben (1626). Az 1740-es olmtüzi és az 1742-es mainzi misszálé tartalmát nem volt még alkalmunk elemezni, de az egykorú rituálék már kuriális hatás alatt készültek.

⁴⁸ Nem függetlenül a 19. századdal induló liturgikus megújulástól a domonkos liturgiát a 19. század második felében igyekeztek újraéleszteni. Ez nem sikerült tökéletesen a rendet a megelőző 400 év során ért megpróbáltatások miatt, de a századfordulót követően a visszatérés jegyében adták ki az 1908-as dominikánus misszálét, 1909-ben pedig a breviáriumot, s ez utóbbiak valóban visszatérést jelentettek a Humbertus óta ismert úzushoz. Egy hosszabb folyamat lezárásaként 1923-ban kötelezték a rendet az új római breviárium szerinti revízióra, a misszálé viszont érintetlen maradt a II. Vatikáni Zsinatig. 1945-ig részletesen lásd WILLIAM R. BONNIWELL: i. m., 356–371; a továbbiakhoz GILES G. DIMOCK:

adott új szertartáskönyvek sokszor visszatérést jelenttek a középkor végi állapothoz. A zsinatot követő reformokkal ez a törekvés elvetélt. Hogy végleg-e, az a következő nemzedéken múlik.

Dominican Rite, in *New Catholic Encyclopedia*² IV. (Com-Dyn), Gale Cengage Learning – The Catholic University of America, Detroit, 2003. 837sk. A fentiekkel párhuzamosan a múlt század húszas éveitől éled újra a premontrei úzus. 1930-ban a breviárium, 1936-ban a misszále, 1939-ben pedig a premontrei ordinárius jelent meg, a kottás könyvek közül 1903-ban a graduále, 1932-ben a processzionále, 1934-ben pedig az antifonále is elérhetővé vált. Lásd ARCHDALE A. KING: i. m. Hasonló a tendencia a karmelita úzus esetében, amelyet szintén a múlt század fordulóját követően rehabilitálnak, az 1906-ban kiadott ceremoniále visszatér az 1580-at megelőző állapotokhoz, csakúgy, mint – néhány kivételtől eltekintve – a kalendárium.